

حاکمیت ایلخانان

عباس جداری کریمیان

شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان

نویسنده: سیدابوالفضل رضوی

تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۸۸، ۴۵۷ صفحه

چکیده

سرزمین ایران در سیر تاریخی خود بارها شاهد هجوم اقوام و ملل بیگانه بوده است. برخی از این هجومها تأثیرات چندانی بر ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایرانیان نداشته‌اند اما برخی دیگر، تغییراتی در ساختار قدرت و نیز حیات اقتصادی، اجتماعی و مذهبی مردم ایران زمین به وجود آورده‌اند. در سده‌ی هفتم هجری، ایران عرصه‌ی تاخت‌وتاز مغولان و غارت و چپاول آنان بود. این حملات به تشکیل حکومت ایلخانی انجامید و ایلخانان بیش از یک سده بر اکثر نواحی ایران حکمرانی کردند. **کلیدواژه‌ها:** ایلخانان، شهرهای ایران، حیات اقتصادی، حیات تجاری

مقدمه

زمانی که خوارزمشاهیان در اوج قدرت بودند توانستند بر تمامی قلمروهای سلجوقیان در ایران سلطه یابند تا جایی که بعد از غلبه بر قراختائیان، سلطان محمد خوارزمشاه خود را به عنوان قدرتی جدید در ترکستان و ماوراءالنهر معرفی کرد.^۱

در سوی مقابل، نیروها و قبایل مغولی و ترک تحت رهبری چنگیزخان توانستند چین را تصرف کنند.^۲ ظهور دو قدرت بزرگ شرایط را به گونه‌ای رقم زد که درگیری بین آنان را ناگزیر ساخت، هر چند مورخان، علل گوناگونی را برای شروع این نبرد بیان داشته‌اند. سید ابوالفضل رضوی، نویسنده‌ی اثر حاضر عقیده دارد که در هنگام خروج لشکریان مغول، ایران وضعیت سیاسی مبهمی داشته است. (ص ۷۳) در واقع خوارزمشاهیان در داخل همواره با طغیان‌های ایالات و شهرها روبه‌رو بودند.

خانم شیرین بیانی نیز چنین می‌نویسد: «شگفت‌انگیز نیست اگر در چنین وضعی از ماورای مرزها، قومی بیگانه و پرخروش بر ایران بتازد.»^۳ با این وجود نباید تصور کرد که خوارزمشاهیان توانایی رویارویی با مغولان را نداشته‌اند زیرا بنا بر اسناد و منابع، تعداد سپاهیان سلطان محمد خوارزمشاه قریب به چهارصد هزار نفر بود. به هر روی ایران مورد هجوم مغولان قرار گرفت و مناطق مختلفی از آن به تصرف مغولان درآمد.

نویسنده‌ی اثر بر این عقیده است که حمله‌ی اول مغولان به تثبیت حکومت آنان در ایران منجر نشد بلکه پس از یک دوره‌ی قتل و غارت شدید، مغولان از ایران خارج شدند و بیش‌ترین تلاش آن‌ها در جهت نابودی جلال‌الدین و سپاهیان وی بود. در پی این وقایع، شهرها و روستاهای مختلف ایران آسیب بسیار دیدند. در این میان مناطق شرقی از جمله خراسان و سیستان در مقابل نواحی مرکزی و غربی بیش‌تر در معرض ویرانی قرار گرفتند.

پطروشفسکی، محقق روسی درباره‌ی فتوحات چنگیز چنین نوشته است: «... فتوحات چنگیزخان و چنگیزیان تغییرات عمیقی در اقتصاد و تا حدی در روابط اجتماعی ممالک مَسْخَره ایشان و به ویژه در زندگی اجتماعی روستا پدید آورد. نخست اینکه کشورگشایی مغولان موجب ویرانی‌های عظیم گشت و نیروهای تولیدی کشورهای مزبور به وحشیانه‌ترین طرزى نابود شدند...»^۴

به نظر وی هر چند حمله‌ی قبایل استپ‌نشین به نواحی متمدن، همواره موجب ویرانی می‌شود اما این ویرانی‌ها در حمله‌ی مغولان با شیوه‌های متشکل‌تری صورت گرفت که به تخریب کامل نواحی مورد هجوم انجامید.^۵

رضوی نیز در کتاب خود به این مطلب اشاره کرده است که «... شدت کشتار و ویرانی شهرها و نمودهای تمدن ایران به وسیله مغول‌ها به قدری بود که می‌تواند در انحطاط و ایستایی ادوار بعدی جامعه ایران عامل مهمی تلقی شود...» (ص ۷۳)

«جایگاه بازاریان در اقتصاد و جامعه‌ی عصر ایلخانان»، «راه‌های تجاری در عهد ایلخانی»، «علل ناکارکردی پول کاغذی در اقتصاد و جامعه‌ی عصر ایلخانی»، «نظام پولی در عصر ایلخانان».

دکتر رضوی ترجمه‌ی کتاب ایران در اوایل عهد ایلخانان (رسانس ایرانی) اثر جورج لین را نیز بر عهده داشته است. سرانجام این که سال‌ها پژوهش وی، به تألیف اثر حاضر منجر شده است.

بررسی کتاب

یکی از دلایل نگارش این کتاب، بررسی حیات سیاسی، اقتصادی و تجاری ایران در عهد ایلخانان و تفاوت آن با دوره‌ی هجوم مغولان است. در واقع نویسنده معتقد است اکثر منابع در برخورد با دوره‌ی حمله‌ی مغولان و سپس تشکیل دولت ایلخانی، با رویکردی سیاسی به مسایل و وقایع اجتماعی و اقتصادی این دوره نگریده‌اند. وی لازم می‌داند پژوهشی انجام پذیرد تا به حیات اجتماعی و اقتصادی این دوره تنها از دیدگاه سیاسی نپردازد، بلکه به طور مستقل این زمینه‌ها را خالی از هر گونه حب و بغض مورد تحلیل و بررسی قرار دهد. به راستی نیز آنچه پیرامون تاریخ مغولان و ایلخانان به ویژه در ایران به چاپ رسیده، بیش تر به وقایع سیاسی و آثار و تبعات حمله‌ی مغولان به ایران پرداخته است. شاید در این زمینه بتوان اثر *پطروشفسکی* با عنوان *کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول* را که توسط *کریم کشاورز* به فارسی ترجمه شده است، مجزا نمود. هر چند در منابع نیز می‌توان آثاری یافت که بر جنبه‌های حیات اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره‌ی یاد شده پرداخته‌اند، آثاری نظیر *نزهةالقلوب حمدالله مستوفی*، *معجم البلدان*، آثار *البلاد* و اخبار العباد *زکریای قزوینی*.

کتاب با یک مقدمه، بخش نقد و بررسی منابع و در ده فصل تألیف شده است. از نکات قابل ذکر در مقدمه، تفاوتی است که نویسنده میان حیات شهری در زمان حمله‌ی مغولان و حیات شهری در زمان حکومت ایلخانان مغول قائل شده است. به نظر وی، در زمینه‌ی زوال حیات سیاسی-اقتصادی ایران در این دوره اغراق شده است. پس در پژوهش خود کوشیده تا این زمینه را تعدیل کند.

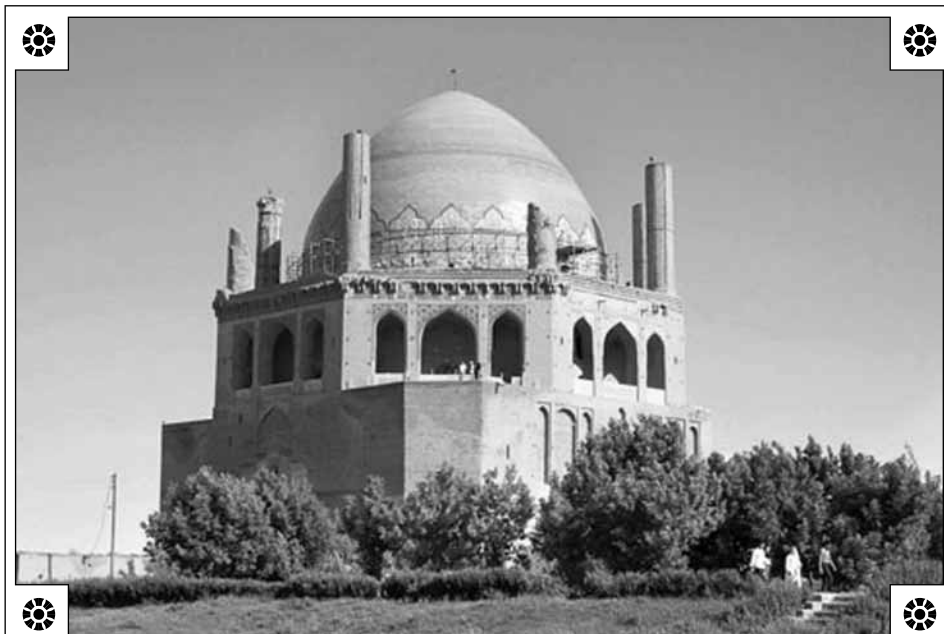
در واقع مغولان علاوه بر تخریب شهرها، به قتل صنعتگران شهرهای پرجمعیت ایران کمر بستند. این اقدام، تمدن شهری ایران را که قدمتی طولانی داشت و به روزگار باستان ایران و به ویژه عصر ساسانیان و سپس دوره‌ی اسلامی بازمی‌گشت، به ویرانی کشاند و اقتصاد پیشرفته‌ی روستاهای ایران را نابود کرد. در پی این تغییرات، انحطاطی در سیستم کشاورزی و مناسبات ارضی به وجود آمد که تا سال‌ها ادامه یافت. از سوی دیگر، مغولان که نظام اقتصادی مبتنی بر دامداری و کوچ‌نشینی داشتند و به منظور جنگجویی دایم، چنین اقتصادی را همراه با یک نظام عشایری در بسیاری از نواحی ایران مستقر گرداندند.^۶

فتح کامل ایران نه در زمان چنگیز خان بلکه در زمان حکمرانی منگو قان و با حمله‌ی *هلاکوخان* در پاییز سال ۵۱۱ق. محقق شد. اولین هدف مغولان در این حمله، نابودی اسماعیلیان بود که با حملات *هلاکو* به دژهای آنان و ویران کردن این دژها صورت پذیرفت.^۷

سپس نوبت به دستگاه خلافت عباسی رسید که در پنج‌شنبه چهارم محرم ۵۶ق. بغداد به تصرف سپاهیان *هلاکو* درآمد. *ابن طقطقی* علت این امر را غفلت و اهمال خلیفه‌ی عباسی در زمینه‌ی حمله‌ی مغولان دانسته و در مقابل درماندگی و عجز خلیفه، به هوشمندی و آمادگی *هلاکو* اشاره کرده است.^۸ در پی این اتفاقات، *هلاکو* در سال ۵۶ق. ۱۲۵۷م. سلسله‌ی ایلخانی را بنیان گذاشت. (ص ۱۰۵)

نگاهی به آثار علمی نویسنده‌ی کتاب

نویسنده‌ی اثر، دکتر *سید ابوالفضل رضوی*، استادیار تاریخ دانشگاه لرستان است. وی تخصص خود را در زمینه‌ی دوره‌ی ایلخانی گرفته و پس از سال‌ها تحقیق و بررسی در این زمینه و نیز چاپ مقالاتی در دوره‌ی تاریخی یاد شده، به نگارش کتاب شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان پرداخته است. وی به مباحث معرفت‌شناسی^۹ و روش‌شناسی^{۱۰} در حوزه‌ی تاریخ علاقه‌مند است. در زمینه‌های تاریخ‌نگاری^{۱۱} و فلسفه‌ی تاریخ^{۱۲} نیز به مطالعه و تحقیق پرداخته و مقالاتی به چاپ رسانده است. از جمله مقالات نویسنده در خصوص دوره‌ی ایلخانان در ایران می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: «ساختار حیات شهری در عصر ایلخانان»، «حج در عهد ایلخانان»،

گنبد سلطانیه

از نکات مهم دیگر می‌توان به استفاده‌ی نویسنده از عبارت «دوران میانه» برای مقاطعی از تاریخ ایران نام برد. مشخص است که نمی‌توان تقسیم‌بندی تاریخ اروپا را در مورد تاریخ ایران نیز به کار برد. در واقع، لفظ «قرون میانه» در تاریخ اروپا دارای ویژگی‌های خاص خود است که این ویژگی‌ها را نمی‌توان بر تاریخ ایران منطبق کرد. این واژه توسط برخی از نویسندگان اروپایی و نویسندگان شوروی سابق برای دوره‌هایی از تاریخ ایران به کار رفته است. حتی ۱. لمبتون که به این امر اذعان داشته، کتابی تحت عنوان تاریخ ایران در قرون میانه به نگارش درآورده است.

در باب منابع نیز نویسنده اظهار داشته است که در منابع این دوران، اطلاعات اندکی از حیات اجتماعی و اقتصادی وجود دارد و اگر مطالبی یافت شود، آمیخته به مطالب سیاسی و نظامی است. همچنین در زمینه‌ی شهرنشینی، تجارت و ساختار حیات شهری مطالب کم و مهمی در منابع این دوره یافت می‌شود. لذا برای بررسی پیش‌تر، به منابع ادبی، و منابعی درباره‌ی متصوفه و فتوت روی آورده است.

جامع‌التواریخ از منابع مهمی است که در آن به شرایط تجاری، حیات شهری و اقتصادی پرداخته شده است. در کنار جامع‌التواریخ، دو سفرنامه‌ی مارکوپولو و ابن بطوطه از سفرنامه‌های مهم عهد ایلخانی هستند که در آن‌ها می‌توان مواردی از اوضاع تجاری و صنعتی و ساختار اقتصادی - اجتماعی ایران در این عهد یافت.

گفتنی است که نویسنده، کتاب‌ها و پژوهش‌های مربوط به مطالعات بین‌رشته‌ای را نیز از نظر دور نداشته است.

فصل اول کتاب تحت عنوان «ساختار سیاسی و اقتصادی شهرنشینی در ایران»، به چگونگی شکل‌گیری شهرنشینی در ایران از عهد باستان تا دوران اسلامی و دوران پیش از ورود مغولان پرداخته است. در این زمینه، اهمیت تجارت در شهرها، مراکز تأثیرگذار در ساختار حیات شهری، ساختار اداری و اجرایی شهرها مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم کتاب با عنوان «ایران در برخورد با مغول»، با مروری بر ساختار ایلی جامعه‌ی مغول، به بررسی شرایط ایران در آستانه‌ی حمله‌ی مغول پرداخته و به وضعیت ایران قبل و پس از حمله‌ی نخستین مغولان اشاره دارد. در این بخش، ویرانی‌های مناطق مختلف ایران به ویژه شرق و شمال ایران (خراسان و مازندران) که به زوال حیات شهری در شرق ایران منجر شد، بررسی شده است. صفحات ۹۲ تا ۹۴ کتاب شامل جدولی ارزشمند در مورد مقایسه‌ی تخریب و کشتار شهرهای خراسان و ماوراءالنهر است.

فصل سوم نیز ایران را در عصر حاکمیت ایلخانی مورد مطالعه قرار داده است. نحوه‌ی شکل‌گیری حکومت ایلخانیان، نحوه‌ی تقسیم‌بندی کشور در عهد ایلخانیان، ساختار سیاسی دولت ایلخانیان و ساختار شهری در این عصر، مطالبی است که در این فصل آورده شده است.

به نظر مؤلف، ساختار سیاسی حکومت ایلخانیان برگرفته از آداب و رسوم مغولی و نظام دیوانسالاری ایرانی است. از سوی دیگر، ایلخانیان پس از تثبیت حکومت خود، گسترش شهرها را مد نظر قرار دادند. اما این بار رشد شهرها از نواحی شرقی ایران، به مناطق غربی و مرکزی آن انتقال یافت.

«تجارت در عهد ایلخانیان» نام فصل پنجم کتاب است. اقتصاد قبایل مغول به دلیل استپ‌نشینی بودن و شرایط اقلیمی بسیار ساده بود، اما مغولان برای تأمین نیازمندی‌های خود در تجارت بین‌المللی مشارکت داشتند. در واقع مغولان با امر تجارت بیگانه نبودند و این مورد را می‌توان در سرآغاز درگیری میان چنگیزخان و خوارزمشاه مشاهده کرد.

از سوی دیگر، مناطق غربی ایران در عهد ایلخانیان به مراکز تجاری تبدیل شد. ایلخانیان بخشی از تلاش‌های سیاسی و نظامی خود را در راستای امور تجاری به کار می‌گرفتند. البته این نکته شایان ذکر است که تجارت در تمامی عهد ایلخانیان

از نکات مهم دیگر می‌توان به استفاده‌ی نویسنده از عبارت «دوران میانه» برای مقاطعی از تاریخ ایران نام برد. مشخص است که نمی‌توان تقسیم‌بندی تاریخ اروپا را در مورد تاریخ ایران نیز به کار برد. در واقع، لفظ «قرون میانه» در تاریخ اروپا دارای ویژگی‌های خاص خود است که این ویژگی‌ها را نمی‌توان بر تاریخ ایران منطبق کرد. این واژه توسط برخی از نویسندگان اروپایی و نویسندگان شوروی سابق برای دوره‌هایی از تاریخ ایران به کار رفته است. حتی ۱. لمبتون که به این امر اذعان داشته، کتابی تحت عنوان تاریخ ایران در قرون میانه به نگارش درآورده است.

در باب منابع نیز نویسنده اظهار داشته است که در منابع این دوران، اطلاعات اندکی از حیات اجتماعی و اقتصادی وجود دارد و اگر مطالبی یافت شود، آمیخته به مطالب سیاسی و نظامی است. همچنین در زمینه‌ی شهرنشینی، تجارت و ساختار حیات شهری مطالب کم و مهمی در منابع این دوره یافت می‌شود. لذا برای بررسی پیش‌تر، به منابع ادبی، و منابعی درباره‌ی متصوفه و فتوت روی آورده است.

جامع‌التواریخ از منابع مهمی است که در آن به شرایط تجاری، حیات شهری و اقتصادی پرداخته شده است. در کنار جامع‌التواریخ، دو سفرنامه‌ی مارکوپولو و ابن بطوطه از سفرنامه‌های مهم عهد ایلخانی هستند که در آن‌ها می‌توان مواردی از اوضاع تجاری و صنعتی و ساختار اقتصادی - اجتماعی ایران در این عهد یافت.

گفتنی است که نویسنده، کتاب‌ها و پژوهش‌های مربوط به مطالعات بین‌رشته‌ای را نیز از نظر دور نداشته است.

فصل اول کتاب تحت عنوان «ساختار سیاسی و اقتصادی شهرنشینی در ایران»، به چگونگی شکل‌گیری شهرنشینی در ایران از عهد باستان تا دوران اسلامی و دوران پیش از ورود مغولان پرداخته است. در این زمینه، اهمیت تجارت در شهرها، مراکز تأثیرگذار در ساختار حیات شهری، ساختار اداری و اجرایی شهرها مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم کتاب با عنوان «ایران در برخورد با مغول»، با مروری بر ساختار ایلی جامعه‌ی مغول، به بررسی شرایط ایران در آستانه‌ی حمله‌ی مغول پرداخته و به وضعیت ایران قبل و پس از حمله‌ی نخستین مغولان اشاره دارد. در این بخش، ویرانی‌های مناطق مختلف ایران به ویژه شرق و شمال ایران (خراسان و مازندران) که به زوال حیات شهری در شرق ایران منجر شد، بررسی شده است. صفحات ۹۲ تا ۹۴ کتاب شامل جدولی ارزشمند در مورد مقایسه‌ی تخریب و کشتار شهرهای خراسان و ماوراءالنهر است.

فصل سوم نیز ایران را در عصر حاکمیت ایلخانیان مورد مطالعه قرار داده است. نحوه‌ی شکل‌گیری حکومت ایلخانیان، نحوه‌ی تقسیم‌بندی کشور در عهد ایلخانیان، ساختار سیاسی دولت ایلخانیان و ساختار شهری در این عصر، مطالبی است که در این فصل آورده شده است.

به نظر مؤلف، ساختار سیاسی حکومت ایلخانیان برگرفته از آداب و رسوم مغولی و نظام دیوانسالاری ایرانی است. از سوی دیگر، ایلخانیان پس از تثبیت حکومت خود، گسترش شهرها را مد نظر قرار دادند. اما این بار رشد شهرها از نواحی شرقی ایران، به مناطق غربی و مرکزی آن انتقال یافت.

«تجارت در عهد ایلخانیان» نام فصل پنجم کتاب است. اقتصاد قبایل مغول به دلیل استپ‌نشینی بودن و شرایط اقلیمی بسیار ساده بود، اما مغولان برای تأمین نیازمندی‌های خود در تجارت بین‌المللی مشارکت داشتند. در واقع مغولان با امر تجارت بیگانه نبودند و این مورد را می‌توان در سرآغاز درگیری میان چنگیزخان و خوارزمشاه مشاهده کرد.

از سوی دیگر، مناطق غربی ایران در عهد ایلخانیان به مراکز تجاری تبدیل شد. ایلخانیان بخشی از تلاش‌های سیاسی و نظامی خود را در راستای امور تجاری به کار می‌گرفتند. البته این نکته شایان ذکر است که تجارت در تمامی عهد ایلخانیان

فصل ششم کتاب به «راه‌های تجاری در زمان ایلخانیان» می‌پردازد. راه‌های زمینی شامل راه تجاری عراق عجم، راه تجاری آذربایجان، راه تجاری کرمان و فارس و جاده‌ی ابریشم است. از راه‌های دریایی نیز می‌توان به راه‌های تجاری خلیج فارس، دریای عمان و راه دریای مازندران اشاره کرد.

موضوع فصل هفتم کتاب «مراکز تجاری و مالیات‌های شهری» در این دوره است. از مالیات‌های شهری می‌توان از تمغا، قوبچور و قلان نام برد.

«بازار و تولیدات شهری در عصر ایلخانیان» موضوع فصل هشتم کتاب است. در مورد اهمیت بازار می‌توان به این نکته اشاره داشت که بازار، نقطه‌ی مرکزی شهر بود و تمامی ساکنان را به هم پیوند می‌داد. در حقیقت، بازار فعال‌ترین و فراگیرترین مرکز حیات شهری محسوب می‌شد. شرایط بازار در عهد ایلخانیان و اهمیت آن در این عصر به تفصیل در فصل هشتم مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل نهم نیز به «اهل بازار و تشکیلات پیشه‌وری در عهد ایلخانیان» می‌پردازد. اهل بازار به دو دسته‌ی بازرگانان و پیشه‌وران تقسیم شده‌اند. بازرگانان عمده‌ی فعالیت خود را به تجارت برون‌مرزی اختصاص می‌دادند، اما پیشه‌وران به تولید و فروش کالاهای مورد نیاز مردم شهر می‌پرداختند.

فصل دهم نیز به «نظام پولی عصر ایلخانیان» اختصاص دارد. مسکوکات این عصر و نیز انتشار چلو (پول کاغذی) و علل ناکارگردی چلو در جامعه‌ی ایران از موضوعات مطرح شده در این فصل هستند.

در پایان باید اذعان داشت که نویسنده تمام تلاش خود را به کار بسته تا به دور از موضوع‌گیری‌های سیاسی مربوط به این دوره، به بررسی و واکاوی حیات شهری، اقتصاد و تجارت در عصر ایلخانیان بپردازد.

پی‌نوشت

۱- بارتولد، واسیلی ولادیمیرویچ (۱۳۸۷). ترکستان نامه. ج ۲. تهران: نشر آگه، چاپ سوم، صص ۷۶۰-۷۶۲. و بیانی، شیرین (۱۳۸۱). دین و دولت در ایران عهد مغول. ج ۱. تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ دوم، صص ۷۵-۷۹.

۲- بارتولد، پیشین، صص ۸۲۱. ۳- بیانی، پیشین، صص ۸۶.

۴- پطروشفسکی (۱۳۴۴). کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران. ج ۱. تهران: مؤسسه‌ی مطالعات و تحقیقات اجتماعی، چاپ اول، صص ۴۷.

۵- پطروشفسکی، پیشین، صص ۴۸. ۶- پطروشفسکی، پیشین، صص ۶۰.

۷- رشیدالدین فضل‌الله (-). جامع‌التواریخ. ج ۲، صص ۶۸۷-۶۸۹ و صص ۶۹۳-۶۹۴ و نیز جوینی، عطاملک (-). تاریخ جهانگشای. ج ۳. تهران: دنیای کتاب، صص ۱۱۹.

۸- ابن ططقی (۱۳۸۴). تاریخ فخری. ترجمه‌ی محمد وحید گلپایگانی. تهران: علمی و فرهنگی، چاپ چهارم، صص ۴۴۸-۴۵۰.

- 9- epistemology
- 10- methodology
- 11- historiography
- 12- philosophy of history